

1) феномен «подвійної інституціоналізації», що стоїть на заваді формуванню соціальної структури, яка принципово відрізняється від сучасної маргінальної, тобто поєднує елементи залишкової радянської соціально-класової системи і суспільства різної соціальної нерівності, характерної для «дикого» капіталізму; 2) несформованість сучасних мережевих структур — неформальних, позбавлених офіційності зв'язків між людьми, котрі багато в чому визначають ті соціальні ресурси, що необхідні індивіду, в суспільстві, забезпечувати собі і своїй сім'ї гідний спосіб життя і ставати представником того середнього класу, що визначає політичну стабільність й економічні досягнення держав Заходу.

Феномен подвійної інституціоналізації суспільства в пострадянській Україні

У посткомуністичному світі лише в пострадянських державах (за винятком країн Балтії) у громадян майже цілком був відсутній соціальний досвід життя за умов політичної демократії й ринкової економіки. Тому збереження соціальної інтеграції і стабільності в Польщі, Угорщині, Чехії та інших країнах «пізньої комунізації» має інші, ніж в Україні та більшості пострадянських держав, інституціональні засади, які вможливили для них здійснення у стислі терміни «шокової терапії» і відмову від досягнення позитивних соціально-економічних результатів у той час, коли економіка пострадянських держав пришвидшено руйнувалася, а в політичному житті бурхливо розвивалися реставраційні процеси. Проте українське суспільство навіть за таких умов спромоглося уникнути загрози комуністичного реваншу й агресивних соціальних конфліктів. Пояснити це можна, прийнявши гіпотезу про специфіку інституціонально-структурних процесів, сутність якої полягає у таких ключових положеннях:

1) системотвірні інститути радянського суспільства, втративши легальність унаслідок перебудови й розвалу СРСР, не втратили традиційної легітимності — згоди людей із соціальними правилами, ґрунтованими на ідеології державного патерналізму, збереженні державної власності на великі підприємства, соціалістичних пільг для населення і привілеїв для правлячої еліти, незмінності позицій державного сектору в соціальній сфері — освіті, охороні здоров'я, науці, художній культурі, управлінні конфесійними і міжетнічними відносинами;

2) нелегальні (тіньові) інститути радянського суспільства — тіньовий ринок («ліве» виробництво і спекуляція за умов дефіциту), блат і корупція, організована злочинність, подвійна мораль (прірва між публічною й приватною моральними позиціями) — трансформувалися в легальні інститути «перехідного суспільства», але не дістали належної легітимності внаслідок масового сприйняття їх як «узакононого беззаконня»; звідси й відмова людей жити за формально легалізованими, але «тіньовими» за

сутністю правилами і визнавати нові установи як засадову інституціональну інфраструктуру суспільства;

3) відчуваючи аномічну деморалізованість, недовіру і незадоволеність своїм становищем у суспільстві, більшість громадян України перебуває у стані амбівалентності стосовно інституціональних утворень, легальність чи легітимність яких не забезпечені правом або мораллю; така амбівалентність виявляється у масовій згоді жити в такому інституціональному просторі, де легальність забезпечується самим фактом узаконеного існування нових інститутів, а легітимність — збереженням мімікрованих колишніх інститутів, що зберігають традиційну регулятивну функцію і спираються на збережені елементи соціальної інфраструктури, колишні соціальні позиції і рольові вимоги.

З огляду на зазначене можна сформулювати гіпотезу, згідно з якою лише в разі подвійної інституціоналізації забезпечується вельми своєрідна «інституціональна гіперповноцінність» українського суспільства, ґрунтована на згоді людей жити в такому просторі, де водночас діють і старі, і нові інститути, що забезпечують своїм суперечливим співіснуванням наявність усіх необхідних для соціальної інтеграції й стабільності атрибутів інституціональності.

Розглянемо, як ці абстрактні положення реалізуються в соціальній практиці. Почнемо з прикладів, що ілюструють феномен подвійної інституціоналізації. Як відомо, в радянському суспільстві інститути охорони здоров'я й освіти ґрунтувалися на державному регулюванні з необхідними атрибутами легальності та легітимності. У тіншовому інституціональному просторі існували форми нелегальної лікарської практики і репетиторства. За нових соціальних умов державні інститути безплатної медицини й освіти існують як легальні й такі, що майже цілковито відновлюють радянську інфраструктуру. Збереглися не лише установи, а й робочі місця, статусні позиції та ролі, що конституують відповідні інститути. Водночас легалізовано приватні клініки й навчальні заклади, що в ідеалі мали конкурувати з державними і підвищувати якість освіти й охорони здоров'я. Але за умов тотальної корумпованості приватна медицина паразитує на державній інфраструктурі, і здебільшого одні й ті самі медичні працівники виконують паралельно дві ролі: малооплачуваних і по-своєму безкорисливих державних службовців і фахівців, котрі надають дорогі приватні послуги за рахунок зниження якості безкоштовної медичної допомоги. У двох ролях виступають і шкільні вчителі, які в державних школах, з одного боку, за мізерну зарплатню забезпечують можливість здобуття безплатної освіти у державній школі, а з іншого — суцільно обкладають батьків даниною, поєднуючи це зі змогою отримання дітьми високих оцінок.

Парадокс подвійної інституціоналізації полягає в тому, що в ролі хворих і батьків учнів більшість громадян України приймають таку інституціональну систему як неминуче лихо, а точніше як менше лихо,

котре залишає принаймні можливість маневру в суперечливому інституціональному просторі. Подвійні ролі — народних обранців й активних учасників підприємницької діяльності — виконують депутати всіх рівнів, адже владні й комерційні інститути утворили те, що, скориставшись терміном Р.Інглехарта, можна назвати «симбіотичним взаємозв'язком»⁴. У такому парному взаємозв'язку перебувають майже все інституціональні утворення, забезпечуючи громадянам України змогу в кожному інституціональному секторі відчувати подвійне інституціональне навантаження і знаходити необхідні для соціальної злагоди атрибути легальності й легітимності. Окремі колишні соціальні інститути внаслідок «соціальної мімікрії» зберегли свій вплив і продовжують функціонувати за нових соціальних умов. Замість очікуваного виродження їх спостерігається своєрідне переродження, образно кажучи — «реінкарнація». Завдяки цьому в соціальній структурі пострадянського суспільства збереглися численні статусні й рольові позиції для соціальних акторів, які обіймали аналогічні позиції в минулому. Так, наприклад, у нових державних структурах матеріальних, соціально-статусних і моральних збитків практично не зазнала колишня номенклатура. Своєю чергою, нові інститути виникали не на порожньому місці, бо вже в радянському минулому зароджувалися тіньові соціальні інститути, наділені специфічною легітимністю, що функціонували й розвивалися поза правовим полем, проте мали масову підтримку як компенсаторні регулятори «природних» людських і ділових відносин за умов штучних правових та ідеологічних обмежень тоталітарної системи. У такий спосіб із радянських інститутів «блату» (загального протекціонізму) і «тіньової економіки» могли за допомогою легалізації доволі швидко сформуватись інститути приватної власності й підприємництва.

Не обмежуючи обґрунтування висунутої гіпотези ілюстративним матеріалом, ми пов'язуємо його з двома критеріями, здатними підтвердити або спростувати припущення стосовно подвійної інституціоналізації. Перший критерій — відповідність характеру інституціональних процесів станові масової свідомості в Україні. Це означає, що подвійність інституціональних правил має відбиватися в переважному психоамбівалентному ставленні людей до інституціональних засад громадського життя. Феномен масової амбівалентності в українському суспільстві ми описували раніше⁵. А тут наголосимо, що він залишається незмінним упродовж усього періоду моніторингових спостережень до теперішнього часу. Одним із найзагальніших проявів амбівалентного ставлення до інституціональних засад (колишнім або новим) суспільства є подвійність у ставленні до різних суспільних систем, у назві яких відбито принципову інституціональну опозицію: капіталізм—соціалізм. Розглянемо в цьому зв'язку розподіл відповідей громадян України на запитання про ставлення до альтернативних політичних сил (табл. 15.4).

Таблиця 15.4. Розподіл відповідей громадян України на запитання: «Політичні сили тепер поділяються на тих, хто бажає повернення до соціалізму, і тих, хто хоче будувати капіталізм. Як ви особисто ставитеся до цих сил?», %

Варіанти відповідей	1994	1998	2002	2006
Підтримую прихильників соціалізму	22,1	23,6	27,5	26,7
Підтримую прихильників капіталізму	12,7	11,1	12,1	12,0
Підтримую і тих, і тих, аби не конфліктували	23,7	19,6	16,3	21,7
Не підтримую нікого з них	20,0	23,5	22,4	21,3
Інше	1,8	2,9	3,2	2,4
Важко сказати	19,3	19,4	18,3	15,6
Не відповіли	0,4	0,0	0,2	0,3

Як бачимо, впродовж останніх років лише близько третини респондентів готові підтримати одну із двох взаємовиключних позицій — «за капіталізм» або «за повернення до соціалізму», а більшість демонструє невизначеність або амбівалентність із конформною або нігілістичною спрямованістю. В соціології термін «амбівалентність» уперше застосував Р.Мертон, котрий розглядав подвійність і суперечливість соціальної позиції особистості як наслідок соціальної аномії⁶. Специфіка посттоталітарної амбівалентності виявляється в кількох аспектах: по-перше, у масовій та індивідуальній свідомості взаємовиключні ціннісно-нормативні підсистеми співіснують не як антагоністи, а як узгоджені елементи єдиного типу свідомості й емоційного ставлення до соціальної дійсності; по-друге, суперечливі системи цінностей характерні не для різних соціальних груп, конкуренція між якими могла б зрештою призвести до встановлення ієрархічної системи, а фактично для кожної великої соціальної групи; і, нарешті, по-третє, амбівалентність виявляється в суперечливих поєднаннях демократичних цілей соціальних перетворень і тоталітарних засобів реалізації демократичних ідей. Найяскравіше амбівалентність простежується у паралельній орієнтації особистості на взаємовиключні цінності та норми. Людина, наділена амбівалентною свідомістю, здатна одночасно виступати за ринкову економіку й тверді ціни, за цілковиту незалежність України й проти її виходу з Союзу. Пригадаймо березневий референдум 1991 р., коли населення України в перебігу одного голосування висловилося одразу і на користь федерації, і на користь конфедерації. У соціологічних дослідженнях цей феномен вияскравлюється під час аналізу ставлення одних і тих самих людей до взаємовиключних політичних інститутів.

Амбівалентному типу політичної свідомості властиве некритичне прийняття або заперечування будь-яких політичних альтернатив.

Для конформно-амбівалентної свідомості «так» капіталістичному вибору аж ніяк не означає «ні» поверненню до соціалізму. Нігілістично-амбівалентна свідомість є резистентною стосовно будь-яких спроб вивести суспільство з кризи перехідного періоду. Нігілістично налаштовані громадяни України становлять найзначнішу частину респондентів, а разом із конформістами – 40%. Що стосується інших, хто має певну політичну позицію або вагається з відповіддю, то амбівалентність у цьому разі має менш чітку форму, коли в одному й тому самому судженні наявні взаємовиключні позиції. Не висловлюючи відверто суперечливої політичної позиції, багато людей потерпають від прихованої амбівалентності, коли свідомо декларується одна політична позиція, а на рівні не завжди чітко усвідомлюваних установок має місце тяжіння до протилежної позиції. Такою є свідомість особистості мозаїчно-амбівалентного типу. Для демократично зорієнтованої особистості конфлікт мозаїчної свідомості полягає у суперечливості між демократичним ідеалом і реальними темпами й масштабами демократизації, що породжує прагнення будь-що прискорити процес демократичного відновлення, зокрема й за допомогою засобів із добре засвоєного тоталітарного арсеналу – вжорсткішанням боротьби з усілякими «ворогами демократії». Серед переконаних консерваторів-соціалістів цей конфлікт проривається у надто парадоксальних вимогах забезпечити їм усі демократичні свободи, цілком несумісних з їхніми комуністичними переконаннями. Амбівалентна особистість більшою мірою відповідає перехідному стану суспільства, ніж зразковий прихильник демократичного суспільства з чіткою, несуперечливою свідомістю й цілковито сформованим ставленням до того, що вкладається в демократичні норми. За умов подвійної інституціоналізації амбівалентна свідомість є нормою, що відповідає подвійному й суперечливому інституціональному регулюванню соціальних відносин і поведінки. Тож масова амбівалентність є доволі вагомим свідченням існування феномена подвійної інституціоналізації.

Подвійна інституціоналізація є феноменом тимчасовим і таким, що гальмує процес демократичної трансформації суспільства. Він зумовлює рольову, нормативну й інфраструктурну переобтяженість інституціонального простору і постійно відтворює почуття соціальної безпорадності й незадоволеності соціальним становищем у більшості людей. Внаслідок подвійного нормативно-рольового навантаження у пострадянському суспільстві вкрай обмеженим є неінституціоналізований соціальний простір, який, на переконання дослідників проблем формування соціального капіталу та нових соціальних рухів, саме й становить реальне джерело сучасного демократичного розвитку суспільства й інституціональних інновацій, що забезпечують розвиток гармонійних суспільних відносин⁷.

Перспектива переходу українського суспільства до внутрішньо несуперечливої інституціонально-структурної системи пов'язана з можли-

вістю розвитку так званої неінституціональної політики, ґрунтованої на активності самодіяльних соціальних рухів та організацій, які сприяють освоєнню неінституціонального простору і формуванню соціального капіталу і нових форм демократичної правової, політичної, економічної й духовної культури.

Соціальні мережі та загроза формування неостанового суспільства

У сучасному суспільстві дедалі суттєвішу роль починають відігравати так звані мережеві структури як сучасна «тканина» суспільного життя, яка дає людям змогу гнучкіше пристосовуватися до постійних змін у соціальному середовищі, ніж це забезпечує система формальних соціальних зв'язків. На жаль, в Україні мережеві структури переважно зберігають риси, властиві феодально-комуністичному минулому. Лише 12-15% жителів України є членами якихось добровільних організацій, тобто встановлюють добровільні соціальні контакти з іншими. А в західних суспільствах, зокрема в Америці, більшість населення є членами принаймні однієї громадської організації або асоціації.

Те, що в нас вважається колективізмом, єднанням людей, їхньою потребою жити громадою — все це залишки психології традиціоналізму. Колективізму як такого (саме як бажання вступати в добровільні соціальні контакти і підтримувати їх на основі взаємного інтересу та довіри) у нас дуже мало. Це те, що має назву соціального капіталу. Автономність та самодостатність людини як представника сучасного середнього класу може існувати лише в тому разі, якщо людина розуміє, чого вона може досягти в суспільстві індивідуально, а чого — тільки в добровільній асоціації з іншими людьми. В українському суспільстві спостерігається пострадянська атомізація суспільства, яка означає, що індивід відірваний від соціуму, що у нього навіть не сформована потреба у власній соціальності. Автономний індивід з орієнтацією на добровільну співпрацю з іншими — це рідкість, але саме він закладає підвалини нового суспільства, нової політичної, правової та соціальної культури.

В Україні політика та бізнес побудовані переважно за клановими і родинними ознаками саме тому, що людина атомізована, й у разі необхідності апелює переважно до споконвічного — сім'ї, роду, кума, свата, сусіда... Замість автономно-колективістської системи формується система кумівства. Кланово-сімейні мережі сприяють соціальному виживанню, однак це гальмує розвиток сучасної інституціональної системи та незалежного від кланових відносин середнього класу. До того ж українська політична еліта, досягаючи влади, відтворює ту саму, звичну для себе систему кланово-родинних відносин. Кумівство, перенесене на вищі шаблі влади, викликає справжній соціальний жах, бо для суспільства це безперспективний механізм виживання. У сучасному українському соціумі взаємини еліти із масами нагадують процес розбігу Галактик. А якщо справедливою є теорія зворотного стиснення, то цей розбіг свого